

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82 (091)

**MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN «HƏDİQƏTÜS-SÜƏDA» ƏSƏRİNDƏ
PEYĞƏMBƏR HEKAYƏLƏRİ****L.S.ƏLİYEVƏ***Bakı Dövlət Universiteti**Lalaaliyeva1950@rambler.ru*

Məqalədə M.Füzulinin «Həqiqətüs-süəda» əsərində yer alan peyğəmbərlər hekayələrindən biri – «Yaqub əleyhissəlamın sınağa çəkilməsi» qissəsinin ideya, mövzu və obrazlar aləmi təhlil edilir. Füzulinin eşq konsepsiyasına münasibəti açıqlanır. Əsərdəki qissə-hekayələr klassik nəsrimizin dəyərli örnəkləri kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: ideya, nəsr, obraz, münasibət, dəyərli

Məhəmməd Füzuli anadilli şeirimizin beşiyi başında dayanan böyük sənətkar kimi şöhrət tapsa da, nəsr yaradıcılığı ilə də Azərbaycan bədii nəsr qolunun inkişafında önəmli rol oynamışdır. Onun şeir divanlarının dibaçələri, «Leyli və Məcnun» poemasının dibaçəsi, müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəxslərə yazdığı məktubları, farsca qələmə aldığı «Rindü-Zahid», «Səhhət və Məraz» əsərləri, «Hədiqətüs-süəda» məqtəli klassik nəsrimizin dəyərli örnəkləridir.

Tədqiqatçıların sənədli-tarixi-bədii roman kimi dəyərləndirdikləri «Hədiqətüs-süəda» («Xoşbəxtlər bağçası») məqtəli Azərbaycan ədəbiyyatında vahid süjet xəttinə malik olan romanın ilk nümunəsi hesab edilir. Əsər vahid süjet xəttinə malik olsa da, on bab (fəsil) özlüyündə müxtəlif qissə-hekayələr şəklində baş mövzu – Kərbəla vəqəəsi ilə əlaqələndirilmişdir. «Hədiqətüs-süəda»nın birinci babında yer alan qissələr klassik hekayə janrımızın örnəkləri hesab oluna bilər. Yığcam, lakonik, az sayda obrazlarla mövzunu məqtəlin əsas ideya və qayəsinə uyğun şəkildə işləyən M.Füzuli, dövrünün tələbi ilə yaxından səsleşən ciddi məsələlərə toxunduğu «Şikayətnamə» hekayəsindən fərqli olaraq burada lirik-romantik motivlərə üstünlük vermişdir.

Məqtəldə dibaçədən sonra «Babi-əvvəl...» («bəzi ənbıyayi-izam və Rüsuli-kiram surəti əhvalların bəyan edər») yer alır. Bu fəsil bütövlükdə peyğəmbər hekayələrinə həsr olunub səkkiz yarımbaşlığa ayrılır. Yarımfəsillərdə Adəm, Nuh, İbrahim, Yaqub, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə və Yəhya peyğəmbərlərin qissələri verilir ki, bunlar da klassik hekayə janrının tələblərinə cavab

verir. Hər bir qissə – hekayə müstəqil süjet xəttinə malikdir. Doğrudur, peyğəmbərlərin uğradıqları fəlakətlər, üzləşdikləri bəla və faciələr əsərdə imam Hüseyin faciəsi ilə müqayisə olunaraq əlaqələndirilir ki, bu da əsər müəllifinin əsas məqsəd, ideya və qayəsinə xidmət edir.

Kərbəla vəqəəsindən alınan mövzunun əsasında eşq ilahi məhəbbət, Allah sevgisi dayanır. «İstər «Hədiqətüs-süəda»ın baş qəhrəmanı - Kərbəla meydanının Sultanı həzrət imam Hüseyin (ə.), istərsə də şəhidlik mövzusu ilə bilavasitə bağlı olan başqa surətlər – həyatda bəla və müsibətlə üzləşən müqəddəslər – Adəm və Nuh, İbrahim və Yaqub kimi peyğəmbərlər, sonuncu peyğəmbərlər həzrət Məhəmməd (S.), o həzrətin qızı Fatimə (Ə.), imam Əli (Ə.) və övladı imam Həsən (Ə.) üçün başlıca səciyyəvi xüsusiyyət bu müqəddəs şəxsiyyətlərin ilahi məhəbbəti ilə yaşayıb-yaratmaları, bu yolda canlarından belə keçməyə hər zaman, hər an canla-başla razı olmalarıdır» (12, 71).

Məhəmməd Füzulinin qəhrəmanları pak, müqəddəs şəxsiyyətlərdir, onlar Yaradana olan məhəbbətlərini bəşəri məhəbbətdən uca tutaraq eşq meydanında «canan» üçün «can»larından keçməyi şərəf işi hesab edirlər:

Biz bəladan incinib, bidaddan vəhm etməziz,

Nəqdi-canın sərfi-canan eyləyən aşıqləriz.

Eşq meydanında bidadü bəladan dönməyib,

Rastrəv salikləriz, sabit qədəm sadıqləriz. (4, 211)

«Məhəbbət meydanının bələkeşlərindən olan İbrahim peyğəmbərin oğlu İsmayılı düşünmədən cananına – Allahına qurban verməsi, malı-mülkü ilə bərabər on iki övladını itirən Əyyub əleyhissəlamın yarına – Allahına olan sevgisi, tükənməz səbri və s. Yaradana olan bağlılıq və eşqin təzahürüdür.

Birinci babın digər qissələrdən həcminə görə geniş olan (42, 57) «Fəsl-i ibtilay – Yəqub əleyhissəlam» («Yəqub əleyhissəlamın sınağa çəkilməsi») yarım-fəslində Yaqub və Yusif əleyhissəlamın hekayəti verilmişdir. Qissənin əvvəlində Məhəmməd Füzuli «Yusif» surəsinin nazil olmasını Kərbəla faciəsi ilə əlaqələndirərək göstərir ki, Allahın mələklərindən olan Cəbrayıl Məhəmməd peyğəmbərə müraciətlə soruşur: «Hər ikisini sevirsənmi? Həzrət buyurdu ki: «Əlbəttə, övladımız ciyərimizdir». Peyğəmbər nəvələrinin gələcək talelərindən xəbər verən Cəbrayıl: «Ya Rəsulullah, bu şahzadələrin birini zəhri cəfayla həlak qılıb, birini tiği bidirig ilə bağrın çək edərlər» (4; 43). – deyir. Allahın mələyi peyğəmbərin bu xəbərdən mütəəssir olduğunu gördükdə, «o həzrətin təsəlli xətiri üçün Yusif surəsin nazil etdi ki, (nəhnu nəqussu əleykə-əhsənəl-qisəsi)» (tər.: «Biz sənə hekayətlərin ən gözəlini öyrədirik» (Quran, 12:3) şeir:

Təsəlli-yi-dili-paki-Rəsul üçün Həqdən,

Bəyani-qisseyi-Yəqubu-Yusif etdi nüzul» (4, 43).

«Hədiqətüs-süəda»da Yusif surəsinin nazil olması əsərin müəllifi tərəfindən baş mövzuyla bağlı şəkildə verilsə də, həmin surənin nazil olması səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. «Deyilənə görə, bir dəfə səhabələr peyğəmbərdən onlara bir hekayət söyləməyi xahiş etmiş, bu zaman peyğəmbərə Allah-Təala tərəfindən vəhy gəlmiş və Yusif surəsi nazil olmuşdur» (6, 303).

M.Füzuli Yaqub və Yusiflə bağlı qissəni qələmə alarkən orijinal yol seçmişdir. Məlum olduğu kimi, Şərq ədəbiyyatında müştərək mövzulardan hesab olunan Yusif və Züleyxa əfsanəsi «Yusif və Züleyxa» adı ilə Firdovsi, Cami, Qul Əli, Suli Fəqih və b. sənətkarlar tərəfindən qələmə alınmışdır. M.Füzuli Yaqub, Yusif obrazlarının bəşəri duyğularını, nəcib, xeyirxah ideyaları təbliğ edən, həm Allaha, həm də ailəyə, ümumiyyətlə – təbiətin hər hansı bir varlığına olan sevgisi, səbri, dözümlü tərənnüm edən məqamları daha geniş və romantik şəkildə qələmə almışdır. Əsərdə Züleyxanın Yusifə olan məhəbbəti digər sənətkarlardan fərqli olaraq, yığcam detallarla təqdim olunur, təfərrüata varılmır. Hadisələrin axarı sadə yolla gedir və üç mərhələdə cərəyan edir:

I mərhələdə Yusifin Kayan yurdunda ailəsi ilə keçirdiyi günlər, qardaşları tərəfindən quyuya salınması və qul kimi satılması xətti təqdim olunur;

II mərhələdə Yusifin vətəmindən ayrı düşməsi, tacir tərəfindən Misirə gətirilməsi, sarayda xidmət göstərməsi üçün satılması əsas yer alır;

III mərhələdə isə Yusifin günahsız yerə cəzalanması, zindana salınması və yeddi il əzab-əziyyətə məruz qalması xətti izlənilir.

Qissənin əvvəlində oxucu Yusifin atası, qardaşları, bacısı ilə tanış olur, Yaqubun gününü, ibadətdə, dua-sənəllərlə keçirən bir şəxs olduğunu görür. On iki oğul, bir qız övladına sahib olan ata Yusifi həm zahiri, həm də batini gözəlliyinə görə daha çox sevir, digər övladlarından üstün tutur. Məhz bu səbəbdən də qardaşları Yusifi qışqırır, onu tez bir zamanda aradan götürmək qərarına gəlirlər:

Həva tündbadi binalar yıxar,

Həsəd atəşi, xanimanlar yaxar (4, 43).

Bu niyyətlə qardaşlar atalarının yanına gələrək ona dillər tökürlər və “əlləri üstündə” Yusifi evdən uzaqlaşdırırlar. Yaqub ataya məxsus narahatlıqla mane olmaq istəsə də, onların təkidləri qarşısında aciz qalır. Ayrılıq anında ata əziz balasına nəsihətlər verir: «Hala sana dörd nəsihətim var: Allahını unutma, əgər bir bəlayə düssən məbudundan müavinət istə. «Və Allah mənə yetişər, o yaxşı bir vəkildir» (Quran, 3, 173), yəni bu kəliməyi çox zikr et. Məni unutma, yəqin ki, mən dəxi səni unutmaram» (4, 45).

Sonra Yaqub Yusifi oğlu Rubilə tapşırıraq deyir: “Sən əkbəri-övladımsan, Yusifi sana tapşırıdım, səndən istərəm” (4, 45).

M.Füzuli bu məqamda hadisələrə müdaxilə edərək, Yaqubun oğlunu Rubilə deyil, Allaha həvalə etmədiyini üçün məşəqqətlərə düşər olduğunu düşündür:

Hiç məqsudə dəstrəs bulmaz,

Qeyri-Məbuda etimad qılan.

Vasili-mənzili-murad olmaz,

Unudub anı qeyri yad qılan (4, 45).

Qardaşlar Yusifin fəryadlarına əhəmiyyət vermədən quyuya atırlar. Yəhuda gizlicə Yusifdən hal-əhval tutur, Yusif öz vəziyyətini unudaraq ona dönə-dönə atası Yaqubu tapşırır.

Geri qayıdan qardaşlar Yaquba Yusifin canavar hücumuna məruz qaldığını söyləyərək qanlı köynəyini göstərirlər.

İkinci mərhələdə Malik adlı tacir tərəfindən quyudan çıxarılan Yusifin qardaşlarının onu qul kimi satmasının şahidi oluruq. Malik Yusifi Misir bazarında ölkənin hakiminə baha qiymətə satır, onun saraydakı qısamüddətli həyatı belə başlayır.

Hadisələrin gedişi üçüncü mərhələdə Züleyxanın Yusifə aşiq olması ilə davam edir. Yusif ölkə hökmdarının xanımı olan Züleyxanın şər və böhtanına məruz qalır. Zəncirlənmiş halda Misir küçələrində dəvənin üstündə xəyanətkar qul kimi gəzdirilir, sonunda zindana atılır. Yeddi il zindanda əzab-əziyyət çəkən Yusif qissənin finalında bədəvi ərəbə iyirmi min dirhəm dəyərində olan yaqut verib atasına xəbər göndərir. Hekayə Yaqub peyğəmbərin duaları ilə tamamlanır.

Müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirdiyimiz hekayədə Yusif əvvəldən axıradək hadisələrin mərkəzindədir. O, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Qaranlıq quyular, odlular səhralar və çöllər, köləlik, zindan həyatı, işgəncə və təhqirlər ilahi məhəbbətin alovunu söndürə bilmir. Yaqub ilə Yusifin yeganə məbuda - Yaradana olan məhəbbətləri, səbr və dözümləri mükafatlandırılır. «Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən» monoqrafiyasının müəllifi ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev «Hədiqətüs-süəda» məqtelindən bəhs edərkən «Yusif və Yaqub» hekayəsinə daha çox diqqət yetirmişdir (3, 27-43).

Tədqiqatçı Şərqdə həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda geniş yayılan «Yusif və Züleyxa» mövzusunda danışmış, «Hədiqətüs-süəda»da yer alan qissənin mövzu, ideya, məzmun və dil xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Yalnız görkəmli alimin Füzulinin təqdim etdiyi eşq konsepsiyasına münasibəti fərqlidir. Belə ki, Allaha olan sevgi Yusiflə Yaqubun bir-birinə olan məhəbbəti kimi dəyərləndirilir: «Yəqub və Yusifin məhəbbəti əsərdə yüksək əxlaqi və tərbiyəvi qayələr izləyir, adamları sədaqətə, etibara, vəfaya səsləyir... Məhəbbət hansı şəkildə təzahür edirsə-etsin, oğlan ilə qız arasındamı, ata ilə oğlu arasındamı, dost ilə dost arasındamı, o, insanlar arasındakı ziddiyyətin, ədavət və düşmənçiliyin, kin və həsədin, fitnə və fəsadın yox olmasına xidmət edir. «Yusif və Yəqub» hekayəsindən çıxan nəticə bundan ibarətdir və ya «...onun məhəbbətinin obyektinə öz doğma atasıdır» və s. (2, 35).

Bizcə, təkcə görkəmli ədəbiyyatşünas Hidayət Əfəndiyev deyil, başqa tədqiqatçılar da «Hədiqətüs-süəda»ya dövrün ideologiyasının tələbinə uyğun şəkildə yanaşmış və buna bənzər mülahizələr irəli sürmüşlər.

Məhəmməd Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərində nəzərdən keçirdiyimiz «Fəsl-i ibtilayi-Yəqub əleyhissəlam» qissəsində dini rəvayət özünəməxsus şəkildə yenidən işlənmişdir. Hekayətin müəyyən məqamlarında xalq yaradıcılığı, nağıl və dastanlarımızla yaxından səsleşmələr müşahidə olunur. Müşahidələr göstərir ki, qəhrəmanlar çətin məqamlarda, çıxılmaz vəziyyətlə üzləşdikdə mifik, mövhumi obrazlarla qarşılaşırlar:

- a) bəzən qəhrəmanlar əsrarəngiz, göylərə məxsus ilahi qüvvələrin yardımına müraciət edirlər;
- b) bəzi hallarda qəhrəmanların ah-naləsi, dua-sənəsi hadisələrin gedişində müəyyən rol oynayır;
- c) folklor nümunələrində tez-tez rastlaşdığımız, yuxu motivi qəhrəmanların gələcək həyatlarından xəbər verir.

Hekayənin əvvəlində Yusif quyuda olarkən Cəbrayıl Allah-Təalanın buyruğu ilə onun çılpaq bədənini «cənnət libasları» ilə örtür («hüləli-behiştə»): «Filhal Cəbrayıl Yusifi götürüb qəri-caha yetirdi və hüləli-behiştdən setri-bədən verüb pəru-balin sihhət üçün cərahətlərinə sürtdü» (4, 48).

Qissənin finalında zindənda olan Yusifin Yaqub peyğəmbərin duaları ilə nıcat tapması göstərilir. Hekayənin başqa bir yerində qulam tərəfindən şiddətə məruz qalan Yusif yanıqlı bir ah çəkməklə tufan və qasırğanın başlanmasına səbəb olur: «...Yusif heç cavab vermədi, amma dərdlə bir ahü-sərd çəkdi ki, ...tufan qopdu»; və ya «Yusif göyə baxıb ləbi-gövhərfəşanın duaya mütəhərrik etdikdə havadan küdurət gedib səfaya mübəddəl oldu» (4, 53).

M.Füzuli hekayənin əvvəllərində yuxu motivindən istifadə etmişdir: Yusif atasına yuxusunda gördüyü «Misri-gülzardan» ay, günəş, on bir ulduzdan bəhs edir. Daha sonra Yusifin bacısı Dina yuxusunda qardaşının çöldə yırtıcı canavarlar tərəfindən parçalandığını görür, atasından Yusifi gözündən iraq buraxmamasını xahiş edir.

M.Füzuli digər əsərlərində olduğu kimi, Yusiflə bağlı qissədə də alleqoriyadan istifadə etmişdir. Hekayənin sonunda sahibini səhrada buraxıb Yusifin həbs olunduğu zindanın önünə gələn, onunla həmsöhbət olan dəvənin təsviri bu baxımdan səciyyəvidir. Yusifin sabah nəsiminə, səbaya müraciətləri də klassik ədəbiyyatımızda tez-tez rastlaşdığımız epizodlardandır.

Hekayədə verilmiş təbiət təsvirlərinin hadisə və surətlərlə sıx bağlı olması, bir-birindən fərqlənən surətlər silsiləsi (Yaqub, Yusif, Rubil, Şəmun, Yəhuda, Dina, Züleyxa, Malik və s.), otuzdan artıq mənzum parçanın işlənməsi, təşbeh, təzad, istiarələrin zənginliyi, qafiyəli-səcli nəsr, aforizm, atalar sözlərinin yerli-yerində verilməsi M.Füzulinin yalnız poeziya deyil, nəsrə də yüksək sənətkarlıq nəzəriyyələrinə malik olmasının parlaq ifadəsidir.

Beləliklə, şeir yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində yeni yüksəliş mərhələsi yaratmış olan dahi sənətkar M.Füzuli öz nəsr yaradıcılığı ilə də Azərbaycan klassik bədii nəsrinin, o cümlədən, hekayə janrının inkişafında da yeni mərhələ açmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1 c, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1960, 589 s.
2. Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1963, 235 s.
3. Əliyeva L. Klassik Azərbaycan bədii nəsrində hekayə janrı. Bakı: BDU, 2009, 67 s.
4. Füzuli M. Hədiqətüs-süəda. Bakı: Gənclik, 1993, 365 s.
5. Füzuli-500. Məqalələr toplusu. Bakı: BDU, 2000, 380 s.

6. Qasımova A. XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri. Bakı: BDU, 1998, 436 s.
7. Qocayeva S. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təssəvvüf. Bakı: Az TU, 2010, 129 s.
8. Qurani-Kərim. Bakı: Azərənəşr, 1991, 712 s.
9. Masse A. İslam. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1992, 255 s.
10. Mirzəyev A. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı: Nurlan, 2001, 181 s.
11. Mirzəyev A. Azərbaycanda bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı: Nurlan, 2009, 169 s.
12. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Maarif, 1994, 250 s.
13. Nağısoylu M. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri. Bakı: Nurlan, 2002, 142 s.
14. Səfərlı Ə., Yusıflı X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, 695 s.

РАССКАЗЫ О ПРОРОКАХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ М.ФИЗУЛИ «ХАДИГАТЮС-СЮАДА»

Л.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе фактического материала рассматриваются идеи, тематика и образы рассказа «Испытание пророка Ягуба», взятою из произведения М.Физули «Хадигатюс-сюада». Раскрывается любовная концепция Физули. «Испытание пророка Ягуба» представляется как образец классического рассказа.

Ключевые слова: идея, проза, образ, отношение, ценное.

THE PROPHET STORIES IN THE PLAY “HADIGATUS-SUADA” BY MUHAMMAD FUZULI

L.S.ALIYEVA

SUMMARY

The presented article analyzes the idea, subject and character of one of the prophet's stories called “Yaqup prophet's trialing” in the play by M.Fuzuli. Fuzuli's attitude towards the love conception is explained. In the given play the stories are presented as valuable examples of our prose.

Key words: idea, prose, character, attitude, valuable.